

URFA ERMENİLERİNDE NİŞAN, DÜĞÜN VE CENAZE GELENEKLERİ

The Engagement, Wedding and Funeral Traditions of Urfa Armenians

Halil ÖZŞAVLI*

ÖZ

Urfa'da Ermeniler ile Türkler yüzyıllarca birlikte yaşadılar. Bunun neticesi olarak Ermeniler ile Müslüman Türkler, Araplar ve Kürtler birbirlerinden etkilendiler. Ancak nüfus bakımından Ermeniler Urfa'da Müslümanlardan çok daha az oldukları için Urfa'da Müslüman topluluklardan etkilenmeleri onlara olan etkiden daha fazla oldu. Bunlardan en belirginini dildi. Çünkü diğer birçok bölgede olduğu gibi Ermeniler bölgede en çok konuşulan dili öğrenip o dili daha çok konuştular. Bu yüzden Osmanlı Devletinin doğu bölgelerinde yaşayan Ermeniler Kürtçeyi daha çok konuşurken iç, güney, kuzey ve batı bölgelerinde yaşayanlar Türkçeyi daha çok konuştu. Urfa'da Ermeniler de Ermeniceden çok Türkçe konuşuyordu. Ancak Kürtçe ve Arapça bilen Ermenilerin de sayısı hiç de az değildi. Bunun yanında Urfa'da Ermeniler Urfa'ya özgü birçok âdeti de benimseyip sürdürdüler. Nişan, düğün ve cenaze gibi birçok sosyal olayda Urfa'ya özgü gelenekleri uyguladılar.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Ermeniler, Gelenekler, Nişan, Evlilik ve Cenaze Törenleri

ABSTRACT

Armenians and Turks lived together in Urfa for hundreds of years. As a result of this Armenians and other Muslim societies of Urfa the Kurds, Arabs and Turks influenced each other. But as a consequence of being less than the Muslim groups Armenians were affected more than influencing the others. The most distinct effect was on the language. Because as in many other parts of the Ottoman Empire, Armenians learned and spoke the most spoken language in the region they live. For that reason while the Armenians who live in the east part of the Empire were speaking Kurdish, the Armenians who live in the north, south, west and inner parts of the empire were speaking Turkish. Armenians of Urfa too were speaking Turkish. Kurdish and Arabic Armenians were not less in Urfa. Besides this Urfa Armenians adapt and performed many other traditions which were peculiar to Urfa. In many social events like engagement, wedding or funeral ceremony, they followed customs which are peculiar to Urfa.

Keywords: Urfa, Armenians, Traditions, Engagement, Wedding and Funeral Ceremony

---

* Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Muallim Rifat Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, halilozsavli@kilis.edu.tr

GİRİŞ

Anadolu'daki birçok şehir gibi Urfa da müslim ve gayrimüslimlerin huzur içinde yaşadığı bir Osmanlı şehri idi. Urfa'daki Ermeni varlığı M.Ö. 80 yılına kadar eskiye gitmekle beraber kalıcı Ermeni yerleşimcilerin Urfa'ya M.S. 200'lerde Ermeni Kralı Apkar döneminde geldiği bilinmektedir. Selçukluların bölgeyi 1086'da fethetmesinden itibaren bölgede Türkler ve Ermeniler 19. Yüzyılın ikinci yarısına dek barış içinde yaşadılar (Donoyan, 1991:94). Yüzyıllarca birlikte yaşamının neticesi olarak Urfa Ermenilerinin Hıristiyanlık inancından getirdiği temel öğeler hariç olmak üzere giyim-kuşam, düğün, eğlence ve cenaze merasimleri gibi birçok adetleri Müslümanlarınkine, daha doğrusu Urfalı Müslümanlarınkine benzedi. Fakat konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için öncelikle Urfa'daki Ermeni nüfusu, bu nüfusun miktarına ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra bu nüfusun Urfa'yı nasıl terk ettiği üzerinde duracağız.

19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren baş göstermeye başlayan Ermeni milliyetçiliği yüzyılın son çeyreği meyvesini verecek ve Ermeni ihtilal komiteleri kurulmaya başlanacaktır. Önce 1887'de Hınçak örgütü Cenevre'de daha sonra 1890'da Tiflis'te Taşnak örgütü kuruldu. Bu örgütlerin tek amacı vardı, o da Osmanlı toprakları üzerinde bağımsız bir Ermenistan kurmaktı. Bu amaca ulaşmak için belirledikleri yol ise silahlı mücadele ve Osmanlı Devleti'nin zayıf bir anında genel bir isyan hareketi başlamaktı. Sonraki yıllarda bu komiteler Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı nerdeyse bütün şehirde örgütlenecek ve buralarda bu örgütlere bağlı alt komiteler veya bürolar oluşturulacaktır (Özşavlı, 2012: 141-190).

Osmanlı salnamelerinin verdiği bilgilere göre bu tarihlerde Urfa'daki Ermeni nüfusu 8.500 civarında, Müslüman nüfus ise 52.000 civarındaydı. 1894 yılı Halep Vilayeti Salnamesine göre toplamda 63.742 nüfusa sahip Urfa kazasından nüfusun etnik-dini gruplara göre dağılımı şöyleydi (1894 Halep Vilayeti Salnamesi: 299) ;

	İnas	Zukur	Yekun
İslam	26113	25821	51934
Ermeni Katolik	102	53	155
Ermeni	3485	4870	8355
Süryani	486	609	1095
Protestan	208	282	490
Ecnebi	200	276	476
Yahudi	162	175	337
Yabancı	169	741	910
Yekun	30.925	32.817	63.742

Görüldüğü üzere 1894 yılında Katolik ve Gregoryenlerle beraber Urfa merkezinde 8.500 civarında Ermeni nüfus bulunmaktadır. Yabancı kaynaklarda yakın rakamlar vermektedir. Protestan Misyonerlerin tahminlerine göre, 1877 yılında Urfa şehrinde yaklaşık 18.000 Türk, 10.000 Ermeni, 1.000 Protestan, 1.500

Suriyeli, 120 Katolik ve 120 Yahudi yaşıyordu (Keiser, 2010: 329). 1895 yılında Urfa'da vuku bulan Müslüman-Ermeni çatışmalarından sonra olayları araştırmak için Sultan Abdulhamid'in önerisiyle oluşturulan komisyon raporuna göre ise 28 Aralık 1895'ten önce Urfa'nın nüfusu 60.000'dir. Bu 60.000'lik nüfusun 20.000'i Ermeni, 3 veya 4.000'i Süryani Katolik, Rum Katolik, Maruni ve Musevi ve küsur kalan 40.000'i ise Türk, Kürt ve Arap idi(BOA. HR. SYS, nr, 2859/63). Muhtemelen bu rakamlar ise Urfa ile ona bağlı nahiyelerin nüfusudur. Çünkü bu tarihten iki yıl sonra hazırlanan 1897 yılı Halep vilayeti salnamesinde Urfa merkez kazasının toplam nüfusu 63.380'dir. Bunun 51.904'ü İslam, 8.490'ı Ermenidir (1897 Halep Vilayeti Salnamesi: 274). 1902 yılında ise Urfa'daki Ermeni nüfusu 8.543'ü Gregoryen, 684'ü Katolik olmak üzere 9.227'ye yükselecektir. Aynı yıl Müslüman nüfus ise 53.380 olmuştur (1902 Halep Vilayeti Salnamesi: 332). 1908 Halep Vilayeti Salnamesinde Urfa sancağının nüfusu ayrıntılı olarak verilmiş, önceki yıllara ait salnamelerden farklı olarak bu defa Urfa'daki Protestan Ermeniler de nüfus cetvelinde gösterilmiştir. Buna göre Urfa'daki Ermeni nüfusu şöyledir (1908 Halep Vilayeti Salnamesi: 413);

	İnas	Zukur	Yekun
İslam	22007	28272	54279
Ermeni	5582	5885	11467
Ermeni Protestan	547	525	1072
Ermeni Katolik	136	150	286
Süryani Kadim	783	1011	1794
Süryani Protestan	118	92	210
Süryani Katolik	104	126	230
Keldani	197	193	390
Latin Katolik	13	19	32
Yahudi	243	241	484
Yabancı	672	736	1408
Ecnebi	29	31	60
Yekun	34431	37281	71716

Tabloda da görüldüğü üzere 1908 yılında Urfa'daki Ermeni nüfusu 13.000'e yaklaşmaktadır. Çalışmamız başında izah ettiğimiz Ermeni ihtilal Komitelerinden Hınçaklar 1895'den sonra Urfa'da faaldiler (Donoyan, 1991: 94). Taşnaklar iser1908'den sonra Urfa'da da örgütlenmesini tamamladı. 1906'dan sonra düzenli ve sürekli gruplar oluşturulmasına başlanmıştı. Bu tarihlerden Antep'teki Amerikan Koleji'nde okuyan Ermeni gençler Urfa döndükleri yaz tatillerinde Ermeni gençlerini devrimci ve isyancı düşüncelerle eğitiyor onları genel isyan için hazırlıyorlardı. Bu öğrencilerden Sarkis Ketenciyan, Harutyun Eğperleryan, Harutyun Der Horenyan, Kevork Alancıyan, Sarkis Demirciyan, Hagop Kasabyan ve Horen Kalaycıyan Urfa'daki Taşnakların ilk çekirdek grubunu oluşturdu. Sonraki yıllarda Taşnaklar Urfa'da güçlenmeye başladı. Urfa'da Taşnakların kendilerine ait

okuma salonları ve öğrenci birlikleri vardı. İlk dönemde Urfa'daki Taşnak bürosu Diyarbakır'daki komiteye bağlıydı, daha sonra ise Kilikya bürosu ile birleşti. Şehirde merkez komiteye bağlı üç alt komite vardı. Bir başka ifadeyle Urfa üç alt bölgeye bölünmüş ve her bölgeden sorumlu birer alt komite atanmıştı. 1915'ten önceki son yıllarda Taşnaklar Urfa'da büyük bir ağırlık kazanmıştı. Urfa Ermenileri ile ilgili her türlü meselede onların dediği oluyor, öğrenciler, öğretmenler, okullar, sosyal ve kültürel kuruluşlar ile dernekler tamamen Taşnakların etkisi altında bulunuyordu (Sahakian, 1955: 720-722). Örgütlenme daha çok okullarda eğitim yoluyla yapılıyordu. 1898'den önce kurulmuş olan "Kilise Sevenler Birliği" Urfa'daki etkisini günden güne arttırıyordu. Bu birliğe bağlı öğretmenlerden; Mıgırdıç Kardaşlıyan, Harutyun Berberyan, Hovhannes Arzuhalcıyan, Hagop Laklakyan, Şakoyan kardeşler, Abraham Çulcuyan ve Mağak Mağakyan kendilerini Urfa'daki Ermenilerin eğitimine adanmış ve genç beyinlere milliyetçi duygular aşılıyordu. Kimi zaman Antranig Ferid Bozacıyan gibi öğretmenler Harput'tan gelerek Urfa'daki Ermeni okullarında ders veriyordu (Sahakian, 1955: 714-716). Bu eğitim faaliyetleriyle Urfa Ermenilerinde milli bir bilinç oluşturulmaya çalışılıyor, başta gençler olmak üzere Ermeni halkı Taşnak ve Hınçakların hedeflerine hazırlanıyordu. 1908'den sonra Urfa'da Terakkiperver Birliği* ni kuran Ermeni gençler Taşnakların merkez ofis olarak kullandığı toplanma yerinde bir araya geliyor, sabahlara kadar çalışıp Urfa Ermenilerinde milli bilinci arttırmak için "Baykar† (Babloyan, 1986:74)" adında bir gazete çıkarıyorlardı.

Kısa süre sonra Taşnaklar Urfa'daki faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Amaç en uygun zamanda başlatılacak olan isyana hazırlık yapmaktı. Meşrutiyetten sonra Taşnaklara mensup Mıgırdıç Yodnağperiyani (BOA. HR SYS, 2883/4_6)‡, Giragos Derzakıyan ve Karapet Kardaşyan gizli bir örgüt kurup Urfa isyanı için para ve silah toplamaya başladılar. Özellikle 1909 Adana Ermeni Olaylarında sonra bu örgüt faaliyetlerini artırıp Urfa Ermenilerini İsyana ikna edebilmek için her türlü gayretini sarf etti. Bunun için silahlı direnişekarşı olan Urfa Apostolik Kilisesi Papazı Vardepet Artavazd Kalenderyan'abaskılar yaptılar. Başlangıçta bu komiteye direnen Kalenderyan, örgütüyelerinin kendi taraflarına daha fazla silahlı mücadele yanlısı toplamayı başarınca baskılara direnemedi ve isyana yeşil ışık yaktı (Özşavlı, 2013: 80). Mıgırdıç ve arkadaşları Urfa Ermenilerinin tehcir edilmesine ilişkin bir karar

* Ermenice metince "ilerleme, gelişme anlamına" gelen "Haraçtimutyun (Յարաչտիմուտյուն)" kelimesi ile "sevmek" anlamına gelen "sirel (սիրելի)" kelimeleri birleştirilerek "ilerlemeyi/gelişmeyi seven" anlamında yeni bir kelime oluşturulmuş, biz de buna en uygun kelime olarak "terakkiperver" kelimesini kullanmayı uygun gördük.

† "Baykar (Բայկար)" Ermenice "mücadele" demek. 1908 yılı içerisinde kısa bir süreliğine varlık gösteren bu gazete Urfa'da Ermenilerce çıkarılmış tek gazetedir. Gazetenin editörleri Harutyun Semyan, Levon Eğperleryan ve Hovhannes Nakaşlıyan'dı.

‡ Mıgırdıç Yodnağperiyani 1915'teki Urfa isyanının lideri olacaktır. Ermeni "yot" yedi, "nağper" ise kardeş demektir. İsimlerin sonuna gelen "ian veya yan" oğlu manasına gelir. Mıgırdich'in soy ismi Osmanlı arşiv belgelerinde "Yedikardeşoğlu" olarak geçmektedir. Mıgırdich'in kendisinden büyük kardeşleri, Kevork (doğum 1875), Nerses (doğum 1877), Hovannes (doğum 1880), küçük kardeşleri ise Sarkis (doğum 1883), Levon (doğum 1885) ve kız kardeşi Mariam (doğum 1887)'dir.

olmadığı halde Urfa isyanını 29 Eylül 1915 tarihinde başlattılar (Avazyan, 1990: 6). Yaşlı genç, büyük küçük tüm Ermenilerin iştirak ettiği veya etmek zorunda bırakıldığı bu isyan boyunca hükümet güçleri ve Ermeniler arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. Urfa'daki jandarma birlikleri isyancılarla baş edemeyince Suriye'deki dördüncü ordudan yardım istendi. Fahri Paşa beraberinde askeri birliklerle Urfa vardığında önce isyancılarla uzlaşmayı denedi fakat Mıgırdıç ve arkadaşları Urfa Ermenilerini büyük bir felakete sürükleme pahasına vuruşmayı devam ettirdiler. Tıfındır Tepesi'ndeki mahallelerine kale gibi yığınak yapan ve mahalleye tüm girişleri kapatan Ermeniler birçok Urfalı Müslümanın ölümüne sebep oldu. Ne yerel güvenlik güçleri nede ordu birlikleri Ermeni mahallesine on altı gün boyunca giremedi. On altı gün süren şiddetli çatışmalarda ordu birlikleri toplarla Ermeni mahallesini ateş altına almak zorunda kaldı. 14 Ekim'de Ermeniler yüksek bir evin duvarına üzerinde “*Ateş dursun, muhabere var*” şeklinde bir not yazan büyükçe bir flama asıp barış istediler. Ancak görüşmeye gelen askerlere tekrar ateş ettiler (BOA. HR. SYS. 2883/7.) Bunun üzerine isyancıların mevzilendiği evler tekrar top atışına tutuldu. Ancakbu şekilde isyan 15 Ekim'de tamamen bastırılabilirdi (BOA. HR. SYS. 2883/7). İsyanın ardından isyana iştirak etmiş olan Ermenilerin tehcir edilerek Rakka ve Rasülayn'e gönderilmelerine karar verildi.İsyanın bastırılmasından sonra tehcir edilmesine karar verilenlerin miktarı 4.060'tı (BOA. DH. EUM.2.Şb,73/63_2, Avazyan : 303)

Fakat bu dönemde Anadolu'da Ermeni tehciri başladığı ve Urfa'da tehcir edilenlerin geçici olarak bekletildiği bir toplanma merkezi olduğu için bu tarihlerde Urfa'daki 20.000 dolaylarını bulacak ve sürekli olarak değişecektir. 13 Kasım 1915 tarihli bir belgede Urfa Merkez kazada; 1009 sevk edilmek üzere olan, 3051 yerleşik, 61 tutuklu ve ihtiyaç üzerine alıkonulan fırıncı ve ailelerinden 80 Ermeni nüfus olduğu gözükmektedir (BOA.DH.EUM.2.Şb,73/63_2). Urfa Mutasarrıflığının merkez nezarete gönderilmek üzere hazırladığı 10 Aralık 1916 tarihli Urfa kaza merkezleriyle Birecik, Suruç, Harran ve Rakka kazalarından sevk sonrasında kalan Protestan, Katolik ve Ermenilerin miktarını gösteren cetvelde ise Urfa Merkez Kazada 1.314 Ermeni gözükmektedir. Bu cetvelden anlaşılacağı üzere 1916 yılında Urfa ve kazalarında tehcirin uygulanmasından sonra kalan Ermeni miktarı 8.850'dir (BOA.DH.EUM.2.ŞB,74/45_1) Ayrıca 28 Nisan 1917 tarihli Urfa Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen, Birecik, Rakka, Suruç, ve Harran kazalarında var olan Ermenileri ve geldikleri yeri gösteren bir belgede Birecik Kazasında; 1214, Rakka Kazasında; 4521, Suruç Kazasında 356 ve Harran Kazasında 159 Ermeni nüfus görünmektedir. Buna göre Urfa kazalarında 1917 tarihinde toplamda 6.250 Ermeni nüfus bulunuyordu (BOA. DH.EUM. 2.ŞB,74/63_1).

1918 yılında tehcir edilenlere yaşadığı bölgelere geri dönme izni verilince Urfa'ya da geri dönüşler yaşandı ve Urfa'nın Ermeni nüfusu tekrar arttı. Nitekim; Birinci Dünya Savaşı sürerken, 1917 ilkbaharında Osmanlı topraklarının paylaşımı amacıyla İngilizlerce, vilâyet ve sancakları esas alan bir nüfus çalışması yaptırılmıştır. 1920 yılı başında, bu nüfus çalışmasının sonuçları el kitapları dizisi olarak basılarak, Paris Konferansı'na gönderilen İngiliz ve müttefik ülkeler heyetlerinin hizmetine sunulmuştur. Bu çalışmada ise Urfa'daki Ermeni nüfusu 21.000 olarak gösterilmektedir (Özşavlı: 42).

Fakat 1921'de Fransızların Anadolu'da işgal ettikleri yerlerden çekilmek zorunda kalmaları ile Çukurova bölgesi ile Urfa, Antep ve Maraş bölgelerinde yaşayan Ermeniler de onlarla birlikte gitmek zorunda kalacaktır. Çünkü Anadolu işgal edilirken işgal kuvvetlerine yardımcı olmuş ve Maraş, Urfa ve Antep'te işgalin kalıcı olabilmesi için ellerinden geleni yapmışlardı. Hatta Fransızlar işgal ettikleri yerlerden çekilmeye karar verince İstanbul'daki Protestan, Katolik ve Ortodoks Ermeni patrikleri milletler cemiyetine dilekçeler göndererek Fransızların işgal ettikleri yerlerden çekilmemelerini, mutlaka çekilmek zorunda iseler de bölgede yaşayan Ermenileri beraberlerinde götürmeleri talep ettiler (L.N. C.1 M.1. 1921. VII.; L. N. C.430. M. 309. 1921. VII; L. N. C.430. M. 309. 1921. VII) [§]İstanbul'daki Protestan Ermeni cemaati lideri ve Katolik Ermeni patriği, Milletler Cemiyeti başkanlığına gönderdikleri Aralık 1921 tarihli bir mektupta Fransızların bölgeden çekilme kararı üzerine sayıları 120,000'i bulan Kilikya Ermenilerinin topluca göç etmeye karar verdiklerini belirterek ve bu göç hareketinin bir an evvel tamamlanması için Milletler Cemiyeti başkanlığından gereken araçları temin etmesini talep ettiler(L. N. C.519. 1921. VII).^{**} Bu dönemde Antep, Urfa ve Maraş bölgelerinden Adana ve İskenderun'a göç edenlerin sayısını tam olarak belirlemek mümkün olmasa da, İngiliz dışişleri bakanlığı arşivinde bulunan bir belgede Kahire'deki Ermeni Ulusal Birliği, İngiliz konsolosluğuna gönderdiği bir yazıda bu sayının 60,000 civarında olduğunu belirtmektedir (FO 141/629, No. 722/19). Bu rakamlar bugün bize Urfa'da neden Ermeni olmadığını, Ermenilerin ne zaman Urfa'yı terk ettiğini büyük oranda anlatmaktadır.

Bu şekilde Urfa'daki Ermeni nüfusunun miktarını ve Ermenilerin ne zaman Urfa'yı terk ettiğini izah ettikten sonra Urfa Ermenilerinin gelenek ve görenekleri üzerinde durabiliriz.

I. URFA ERMENİLERİNİN FİZİKSEL GÖRÜNÜŞÜ

1908'e kadar Urfa'da Türk, Ermeni ve diğer ırklardan olan herkes benzer kılık kıyafet tarzına sahip olsa da yine her bir kişinin dış görünüşünden hangi milletten olduğunu anlamak mümkündü. Türkler sert ve mongolik yüz hatlarına sahipti. Bununla çelişen şekilde boyları kısaydı ve ten rengi olarak buğday tenli idiler. Süryaniler daha beyaz bir yüze sahip idiler, vücutları yapılıydı ve ağır hareket ederlerdi. Ermeniler ise, koyu bir ten rengine sahiptiler ve saçları siyahtı. Boyları uzun, gözleri kara ve iriydi. En önemlisi eğri (kivrımlı) burun Ermenilerin genel

[§] Cenevre'deki Milletler Cemiyeti arşivinde bu konu ile ilgili olarak birçok belge bulunmaktadır. İlginç olan şu ki, bu dilekçelerde Ermeni patrikler Anadolu işgal edildiği sırada Ermenilerin İtilaf devletlerine ne kadar büyük yardımlar yaptıklarını uzun uzun anlatmakta ve Kilikya'da yani Mersin'den Diyarbakır'a kadar uzanan coğrafyada bağımsız bir devlet, bu mümkün değilse Milletler Cemiyetine veyahut Fransa'ya bağlı bir özerk devlet talep etmektedirler. Bkz: League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (Milletler Cemiyeti Nansen Bürosu Mültecilere Yardım Komisyonu Arşivi= LN)

^{**} Aynı belgede Fransız Albay Brémond'un 1919 tarihinde Kilikya Ermenilerinin miktarını 120,000 olarak saptadığı ve bu sayının o günden beri sürekli olarak arttığı belirtilmektedir.

özelliğiydi. Urfa'nın kadınları ise şaşırtıcı şekilde ufak ve zarif bir yapı ile boyları ile uyumlu bir zayıflığa sahiptiler (Sahakian: 612-613).

Kılık-Kıyafet: 1908 kadar neredeyse Urfalıların tümü dek düze ve sade bir kılığa sahiptiler. Yalnızca dışardaki Arap ve Kürtler farklı şekilde giyiniyordu. Yerlilerin birçoğu benzer elbiseleri taşımaktan hoşlanırdı. Çünkü çevredeki köylerle birlikte her zaman iş ilişkileri vardı.

Şehirlilerin kıyafeti sıklıkla uzun ya da kısa olan “Alaca Zıbun”du. Bu zıbunlar pamuklu kumaştan olabileceği gibi ipek de olabilirdi. İç kısma ise genişçe bir şal bağlanırdı. Bu geniş şal göbek hizasında gövdenin üzerinde birkaç defa sarılırdı. Bu şallar “Kamasi veya Gürini”^{††} olabilirdi. Bele sarılan kuşak yerine geçen bu şalların içine bazen ağır bazen hafif para keseleri olurdu. Başa takılan fesin yazması da olmalıydı. Yani fesin etrafına ince ve çok uzun olmayan bir yazma sarılırdı. Bu yazmalar kişinin maddi durumuna göre ucuz veya pahalı olabilirdi. Zıbun'un üzerine bazıları aba giyerdi. Ya da daha modern görünmek isterlerse Zıbun'un üzerine kumaş bir ceket giyerlerdi. İnce nakışlarla süslenmiş “Fermene”^{‡‡} giyenler de vardı.

Resim 1, Urfalı Ermenilerin kılık kıyafeti. 1908'den önce.

Bu giysilere boyundan bir zincirle asılmış ve özenle Fermene'nin cebine veya beli saran kuşağa özenle yerleştirilmiş bir saat şıklık katardı. Birçok kişi iç kuşağın arasına sapı görünecek şekilde bir hançer ya da tabanca yerleştirirdi. Ayakkabı olarak ise kırmızı terlik veya deriden yapılmış özel ayakkabılar giyilirdi. Terlikler daha çok yazın tercih edilirdi (Sahakian: 615).

^{††} Muhtemelen o dönem bele sarılan şalların deseninden kaynaklanan özel isimleri kastediliyor.

^{‡‡} Üzeri nakış işlemeli, önü kavuşmayan, yeleğe benzer giysi.

Kadınların giysileri de erkeklerinkine benzer ve yakındı. Ancak onların üzerinde fakirlik daha belirgin olurdu. Alınlarında ve boyunlarında taşıdıkları çiftli altınlara rağmen sokakta giydikleri çarşaflardan maddi olarak nasıl bir durumda oldukları anlaşılırdı. Zenginler mutlaka mevsimle uyumlu renklerde ipekten çarşaf giyerlerken orta sınıftan olan veya fakir olanlar daha ucuz kumaştan mamul çarşaflarla yetinmek zorundaydılar. Ayrıca ister Türk ister Ermeni olsun hepsi yüzlerini özel yazmalarla örterlerdi.

1908'de Anayasa'nın tekrar ilanından sonra Urfa Ermenilerinin hem hayatlarında hem de giyimlerinde değişiklikler oldu. Özellikle gençler arasında Avrupai tarzda kıyafetler moda oldu. Başlangıçta gençler arasında şakalaşmalara sebep olan bu kıyafetlere kısa zamanda gözler alıştı ve zıbbun bir kenara atılırken feslerin etrafındaki yazmalar söküldü.

II. URFA ERMENİLERİNDE NİŞAN, DÜĞÜN, EVLİLİK ve CENAZE ADETLERİ

Urfa Ermenileri titiz bir şekilde atalarının gelenek ve göreneklerini uygular ve benimserdi. Özellikle evlenme meselesi temiz bir aile kurmak olarak addedilir ve böyle bir aileye sahip olmak onur vesilesi olduğundan Ermeniler, büyük heyecan ve coşku ile nişan ve düğün merasimlerini gerçekleştirirlerdi. Genç kızların 15, en geç 17 yaşında evlendirilmesi sıklıkla görülen bir uygulamaydı. Erkek çocuğu 18 yaşında ise kızın 10 yaşında veya daha genç olması beklenirdi. Yani kız ve erkeğin arasında 10 yaşa kadar bir fark olmasına özen gösterilirdi. Eğer kız çocuğu "beşik kesmesi" ise 16 yıl nişanlı kalırdı. Eğer "beşik kesmesi" değilse 3 yıldan 8 yıla kadar nişanlı kalırdı. Bu uzun nişanlılık döneminde evlenecek olan genç kız ve oğlanın bir birlerini görmeleri dahi yasaktı. Aksi takdirde "gökyüzü güreyerek ufalanırdı, yerle gök birbirine girerdi". (Sahakian: 630).

Urfa'da bir delikanlı ve genç kızı nişanlamak sadece ebeveynlerini ilgilendiren bir mesele olarak kabul edilmediği için nişanlanacak gençlerin ebeveynlerinin yanında yakın akrabalarının da rızasını gerektirirdi (Sahakian: 625). Gelin adayının seçiminde kadınlar başat rol oynar, önce erkek tarafı kadınlarının gelin adayını beğenmesi gerekirdi, daha sonra gelenek ve adetlere göre bir dizi kuralların uygulanmasına geçilirdi. Erkek çocuk 18 yaşına gelince anne ve babası onu evlendirmeye karar verir ve ona kız aramaya başlardı. Sağa sola, koluya komşuya bir çok ziyaretten sonra nihayet bir gün anne eve gelir ve bir kızı övmeye başlar; " *bu gün falancaların evine gittim, bir kız gördüm dersin kalbimi yarıp onu içime koydular, yani onu o kadar sevdim. O nasıl saç, o nasıl göz, o nasıl kırmızı bir ten öyle!!! Oğlum istersen bir yolunu bulalım sen de bir gör bu kızı?*". Ancak oğlanın cevabı hep şöyle olurdu; " *Anne^{§§}, eğer sen beğendiysen ben ne*

§§ Ermenice metinde aynen bu şekilde Ermeni harfleri ile "anne" yazılmış. Bu da bize Urfa Ermenilerinin "anne" kelimesi için Ermenice "mayr (մայր)" kelimesinin yanında Türkçe "anne" kelimesini de kullandığını gösteriyor. Ancak bu şaşılacak bir durum değildir çünkü Doğu Anadolu'daki Ermenilerin Ermeniceden çok Kürtçe, İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Batı Anadolu'daki Ermenilerin ise Ermeniceden çok Türkçe bilmesi ve konuşması oldukça sık rastlanan bir durumdur.

söyleyeyim!”. Uygun olan cevap buydu, eğer oğlan başka şekilde davransa veya cevap verse terbiyesizlik etmiş olurdu.

Gelin adayını seçme işi tamamlandıktan sonra erkek tarafından birkaç *hatırı sayılır kişi kızı istemeye giderdi. Eğer kızın babası kızını ilgili aileye vermeye razı ise “benden önce kızın amcalarına, dayılarına sorun, ondan sonra yanıma gelin”* diye cevap verirdi. Bu mesele hal olduktan sonra ve kızın bütün akrabaları bu işe onay verdikten sonra erkek tarafının kadın akrabaları resmen kızı görmeye giderdi.

Sonraki akşam erkek tarafının akrabaları birkaç önde gelen yaşlı kadın ile birlikte “söz kesmeye” giderdi. O akşam erkek tarafı beraberinde bir şişe rakı ve bir paket badem şekeri götürürdü. Gece boyunca erkek tarafı nükteli sözlerle lafi hep “aile ve aile kurmaya” getirerek karşı tarafa niyetlerini anlatmaya çalışırdı.

Resim 2, Nişan takalarıyla yeni nisanlanmış Urfalı bir Ermeni

Kız tarafı ise ısrarla lafi başka tarafa çekerek hep anlamamazlıktan gelirdi. Bu formalite bazen saatlerce sürerdi ta ki kızın akrabalarının ağzında bu işe onay verildiği ima eden bir söz çıkıncaya kadar. O esnada bu fırsatı kaçırmayan oğlanın vaftiz babası bir bardağa rakı doldurup ayağa kalktıktan sonra “*Gmadznis anuyş, Asdvadz hayırlı Ine*”^{***} diyerek önce kendisi elindeki rakı bardağını içer daha sonra önce kızın dedesi, nenesi ve diğer akrabalarına da ikram ederdi. Rakının bu şekilde ikramından sonra erkek tarafı kızın akrabalarına birer elma, portakal veya biraz daha bademli şeker dağıtırdı. Ancak kızın anne babasına elma ve portakal çiftler çiftler verilirdi. Daha sonra sırakız tarafının misafirperverliğini görmeye gelirdi, bunun için genellikle misafirlere kahve ikramı ile yetinilirdi. (Sahakian: 626).

Birkaç gün sonra, nişanlanacak oğlanın akrabaları tekrar kızın evine giderdi. Ancak bu defa kızın annesine verilmek üzere beraberlerinde hediyeler ve papaz tarafından kutsanmış (üstüne okunmuş) bir yüzük olurdu. Bazı durumlarda nişan bohçası hazırlanır ve bu bohçanın içine çeşitli hediyelerin yanında 1 “mahmudiye”^{†††} ve 20 adet “Ğazi”^{††††} olurdu (Sahakian: 631).

Bu akşam nişanlanacak kız ilk defa ortaya çıkar ve herkesin elini öperdi. Ancak el öpme büyüklerin elini altına koyma şeklinde olurdu.

*** “İçkiniz tatlı, Allah hayırlı etsin”.

†††II. Mahmud döneminde 1833 yılında ilk defa bastırılan, 1.58 gram ağırlığında, 20mm çapında yuvarlak altın para.

††††Ebad olarak bugünkü çeyrek altından biraz daha büyük ancak çok ince olduğu için daha hafif olan bir altın. Urfâ’daki bazı yaşlılarda hala bu altınlardan vardır. Bu bilgi Urfâ’da ikamet etmekte olan yaşlı kişilerden alınmıştır.

Tanış Kınası^{§§§}: Nişandan bir, iki veya üç hafta sonra erkek tarafı kıza “hınne” olarak adlandırılan kına gönderirdi. Gönderilen kına oldukça çok olurdu çünkü kızın tüm akrabalarına yetmeliydi. Ertesi gün her iki tarafın dünürleri “hınne hamamı”na giderdi. Burada kız ve erkek tarafı bir birini tanımaya başlar, tanış olurdu. Hamamda gelin adayı erkek tarafının bütün kadınlarının sırtını keseler, başlarına su dökerdi. Banyodan sonra da onları giydirdi. Bu hizmeti karşılığında gelin adayı bolca hediyeler alırdı (Sahakian: 626).

Resim3, ArmenagAttaryan'ın düğün fotoğrafı. Yıl 1900. Arkada çift taraflı merdivenlerde Attaryan ve Kınacıyan aileleri görünüyor.

“Tanış Kınası” için hamam, erkek ailesi tarafından kiralanırdı, buna “Gablama^{****} Hamamı” denirdi. Gablama hamamından sonra bile hala dünürler birbirlerine “dağavar^{††††} günleri” hariç çok gidip gelmezler. Ermeni dini bayramları olan “dağavar günleri”nde kız tarafı nişanlı kıza hediyeler gönderilirdi. Oğlan tarafı bazı aileler bu özel günlerde kız tarafına “külençe ve kırmızı yumurta” gönderirdi.

^{§§§} Sözcükler Ermenice harflerle aynen bu şekilde yazılmıştır.

^{****} Ermenice "Gabel (Կապել)" kelimesi “bağlamak anlamına gelir. Muhtemel “bağlama hamamı” demek isteniyor.

^{††††} Ermenilerin beş önemli dini bayramının genel adı. Bu beş bayram şunlardır; Surp Znunt (ՍուրբՃնուն) = Noel; Surp Zadig (ՍուրբԶատիկ) = Paskalya; Vartavar (Վարդավառ) = İzzet Yortusu; Surp Azdvadin Meryem (ՍուրբԱստուածածին) = Ana Yortusu; Haçverats (Խաչվերաց) = Haç'ın Yüceltiliş Yortusu.

Yılbaşlarında ise susamlı ve leblebili helva ve “seyni”^{****}lerle baklava gönderilirdi (Sahakian: 631).

Söz Alma: Sözlünen gençler evlenme yaşına yaklaştıklarında erkek tarafı akrabalarıyla birlikte bir Pazar akşamı yanlarına büyük bir “seyni” “Patlıcan Kebabı” olarak kız tarafına giderdi. O akşam söz açılır ve düğün tarihine karar verilirdi. Ondan sonra misafirperverlik gösterilir, ikramlara bulunulurdu. Oğlanın babası kadehini kaldırarak, “*sen bizi yormadın Allah da seni yormasın*” derdi.

Resim 4: Urfa’da düğünlerde çalan Garabed ve Corç’ın saz ekibi. Bu ekip o kadar meşhur olmuş ki, İstanbul’da Sultan’ın önünde dahi çaldığı söylenir. Resimdekiler: Soldan sağa: Kemancı Garabed, Kanuncu Harutyun. Söyleyenler: Süryani Corç ve Maho. Tefci Mirco, “Dımbelekçi” Haço. (Ermenice metince aynen “dımbelek” yazıyor. Dımbelek yani darbuka.

Posman Kınası: Söz alımının ertesi günü kızın ailesi erkek tarafının getirdiği patlıcan kebabından tüm akrabalara birer “bıllots”^{§§§§} gönderir ve onları hamama davet ederdi. Hamamda akrabalar gelin adayını yıkar, onun etrafında bir çember oluşturarak şarkı söyler ve şakalaşırlardı. Ondan sonra düğün gününe kadar kızın akrabaları haftada bir iki gün hamamda davetler verir böylece eğlenir, mutlu olurlardı (Sahakian: 627-629).

^{****} Tepsi demek. Ermenice metince Ermenice harflerle aynen “seyni (սեյնի)” yazılmış. Günümüzde Urfa’da Araplar, Kürtler ve Türkler tepsi kelimesi için “seyni veya sını” kelimesini kullanır.

^{§§§§} Hiçbir Ermenice sözlükte bu sözcüğün karşılığına rastlayamadık. Muhtemelen Urfa Ermeni şivesinde kullanılan bir sözcük. Metnin içeriğinden “pay, porsiyon” demek istendiği anlaşılıyor. Ancak “dürüm” olma olasılığı da çok yüksek.

Düğün: Urfa'da Ermeniler düğünlerini genellikle sonbaharda yapardı. Akrabalar ve dostlar bir zeytin ağacı dalıyla beraber düğün davetini alırdı. Düğünden sekiz-on gün önceden erkek tarafının evinde eğlence başlardı. Erkekler her akşam rakı içer, oyun oynar ve Ermenilere özgü halayları oynardı. Herkes birbirinin sağlığına içip sarhoş olurdu. Her bir içen bardağını içmeden önce etrafındaki kişileri sağlığa ve mutluluğa ilişkin “iyi temenni sağnağına” tutar ondan sonra içerdi. Karşısındakiler ise; “*Anuş marsoğagan, abrink mnank havsaragan* *****” diyerek cevap verirdi (Sahakian: 633).

Kadınlar da eğlenceden mahrum kalmazdı. Düğün gününden iki gün önce, Cumartesi gecesi, erkek tarafı dört yanı mumlarla süslenmiş bir tepsi kınayı dünürlerin evine götürürdü. Orada şarkılar ve zılgıtlarla^{††††} hazır bulunanların eli kınalanırdı. Sıra gelin adayına geldiğinde dönemin popüler belirli şarkıları söylenir ve dans edilirdi. Düğün günü berberin düğün evine gelip damadı tıraş etmesi adettendi. O gün damadın vaftiz babası en temiz elbiselerini giymiş bir şekilde berberin gelmesini bekler, berber gelince de önce damat daha sonra ise vaftiz babası tıraş olurdu. Berberin ücreti damadın vaftiz babası tarafından ödenirdi. Tıraş olma faslından sonra sıra damadı giydirmeye gelirdi. Damadın arkadaşları bu işi üstlenirdi. Papaz tek tek tüm elbiselerin üzerine çeşitli dualar okuyarak onları kutsar, daha sonra elbiseler tek tek damada arkadaşları tarafından giydirilirdi.

Damadı giydirme işi bittikten sonra damadın annesi, kız kardeşi, vaftiz babası ve diğer bazı yakınlar gelini giydirmek için kız tarafının evine giderdi. Ancak bu işlem beraberinde mutlulukla beraber hüznün ve gözyaşını da getirirdi. Gelin giydirilirken kadınlar hüznü ayrılık şarkıları söyler, gelin ağlar, diğer kadınlarda kendi evliliklerini hatırlayıp hüznü bazen de ağlardı. Gelin giyindikten sonra damadın ve kendi ve ebeveynlerinin elini öper ve kiliseye yola çıkarırdı. Kilisede papaz damat ve gelini kutsadıktan sonra nikâhlarını kıyardı.

Tohum: Dini nikâhtan bir gün önce damat adayının evinde büyük bir davet verilirdi. O gün en ağır ve en güzel, çeşit çeşit yemekler ortaya çıkardı. Müzisyenler hazır olurdu ve gerçek düğün başlamış olurdu. Ancak bu bölüme başkaları “tohum” adımı verirdi çünkü düğünden sonra bir hafta boyunca anlatılacak çok şey olurdu (Sahakian: 629).

III. CENAZE VE DEFİN ADETLERİ

Urfa'da Ermenilerinin ölümleri gömme adetleri biraz pagan dinleri çağrışıyordu. Ölen kişi önce sıcak suyla güzelce yıkanırdu. Daha sonra beyaz bir kumaşa sarılıp karyola veya sedirin üzerine konurdu. Üzeri bir yorganla örtünür ve tüm elbiseleri dört bir tarafına dizilirdi. Kısa süre sonra “ağıtçı kadınlar” gelir ölünün etrafına dizilir, bir yandan ağlar bir yandan ölen kişiye ilişkin methiyeler, kasideler söylerlerdi. Urfalı Ermeniler buna “Eklats Töreni” derdi. Daha sonra papazlar ölünün evine gelir çeşitli dualar okur ve cenaze bir tabuta konduktan sonra omuzların üstünde kiliseye taşınırdu. Bu esnada zangoç kilisenin çanlarını kısa kısa

***** Afiyet şeker olsun, yaşayalım ve payidar kalalım kardeşçe.

†††† Ermenice metince “çığlık atmak, bağırarak” anlamına gelen “gançel (ղաղջել) sözcüğü kullanılmış. Fakat metinden “zılgıt” demek istendiği anlaşılıyor.

aralıklarla çalardı. Tören alayı kiliseye girmeden önce ölübahçedeki bir taşın üzerine konurdu. Burada papaz İncil'den bir bölüm okurdu. Daha sonra cenaze içeriye götürülür, akabinde ise kilise töreni başlardı (Sahakian: 643).

Kilise töreninden sonra cenaze ve kilisedeki cemaat mezarlığa doğru yol alırdı. Yol boyunca tabutun etrafı ağıtçı kadınlarla sarılırdı. Bu kadınlar yol boyunca da hüzünlü ağıtlarla ölen kişiyi överdi. Defin işi tamamlanınca törene katılanlar ölen kişinin evine döner orada “sıko ekmeği” yerdi. O günün yiyecekleri dostlar tarafından yapılırdı.

Resim 5: *Urfa. Surp Asdvadzadzin Kilisesinin girişi ve öndeki mezarlık. Günümüzde Selahaddin Evvubi Camii*

Safak Tütsüsü: Cenazenin defnedilmesinin ertesi sabahı ölen kişinin akrabaları sabah erkenden toplanır mezarlığa giderdi. Yanlarında ölen kişiyi en güzel elbiselerini de götürürlerdi. Ağıtçı kadınlar bir kez daha mezarlığa giden gruba eşlik ederdi. Mezarlığa varınca ölen kişiye ait elbiseler mezarın üzerine serilir ağıtçı kadınlar ve akrabalar bu elbiselere bakıp ilham alır en hüzünlü ağıtları yakar ve ağlardı.

Ölünün evinde üç gün boyunca ne yemek pişirilir ne de ateş yakılırdı. Onun akrabalarından erkekler haftalar boyunca traş olmazdı. Kadınlar da hamama gitmezdi. Kırk gün sonra arkadaşlar ölen kişinin erkek akrabalarını berbere götürür, kadın arkadaşlar da ölen kişinin kadın akrabalarını hamama götürürdü.

Resim 6: *Urfa, 1903. Surp Asdvadzadzin Kilisesinin avlusu. Ermenilerin dini önderi Başpiskopos Khoren Mikhitaryan'ın (1823-1903) cenaze merasimi. Mikhitaryan, Urfa Ermenileri tarafından sevilen bir zattı.*

Definden kırk gün sonra “ölü ekmeği^{****}” pişirilip fakirlere dağıtılması adettendi. Ölü Ekmeği genellikle peynirle pişirilmiş keşkek olurdu. Halk bu “iyilik” ile ölen kişinin ruhunun rahat ettiğine inanırdı.

SONUÇ

Yüzyıllarca birlikte yaşamının neticesi olarak Ermeniler ve Anadolu'nun diğer yerli halkları Türkler, Araplar ve Kürtler birbirlerinden etkilendiler. Bu uzun birliktelik süresince Ermeniler nüfus bakımından birlikte yaşadıkları diğer halklardan daha az oldukları için onların dil ve kültürlerinden daha fazla etkilendiler. Öyle ki Ermenileri Müslüman Arap, Kürt ve Türklerden ayıran şey sadece mensup oldukları Hıristiyanlık dini oldu. Bu yüzden XIX yüzyılda Anadolu'yu ziyaret eden birçok Avrupalı seyyah onlardan bahsederken “Hıristiyan Türkler” diye bahsetti. IV: yüzyılda Rahip Mesrob Maşdots tarafından icat edilen alfabelerini hiçbir zaman unutmayıp nesilden nesile aktarsalar da Türkiye'nin doğu bölgelerinde Kürlerle yaşayan Ermeniler Kürtçeyi, iç ve batı bölgelerinde Türklerle yaşayanlar ise

---

^{****} Buna benzer bir gelenek halen Urfa'da yaşatılmaktadır. Günümüzde özellikle Urfa merkez ve Viranşehir ilçesinde birinin vefatından kırk gün sonra onun akrabaları “külünçe” denen çok yumuşak ve tatlı bir tür ekmeği fırınlarda çokça pişirtip fakirlere, akrabalara, eşe ve dosta dağıtır. Bu ekmeği alan herkes bu ekmeğin kimin adına dağıtıldığını bildiklerinden onun ruhuna bir Fatiha okurlar.

Türkçeyi Ermeniceden daha çok konuşuyordu. Tıpkı dil meselesinde olduğu gibi diğer kültürel öğelerde de Ermeniler bölgedeki hakim nüfus olan Müslüman unsurların adet ve göreneklerinden oldukça etkilendiler. Bundan dolayıdır ki Kilisedeki bir takım temel ritüeller hariç nişan, evlilik, kız isteme, düğün, cenaze töreni, giyim ve kuşam gibi toplumsal olaylarda farklı şehirde yaşayan Ermeniler arasında farklılar görüldü. Yani Rize’deki Ermeni cemaatinin gelenek ve görenekleri Diyarbakır’daki veyahut Elazığ’daki Ermenilerin gelenek ve görenekleri arasında farklar oluştu. Bu durum Urfa Ermenileri için de geçerli oldu. Urfalı Ermenilerde Müslüman komşularına ait ve Urfa’ya has adetleri ister istemez edindiler. Onlar da Müslüman komşuları gibi feslerinin etrafına yazma sardılar, yazın sıcak havalarda vücutlarını daha serin tutması için zıibun adındaki uzun entarileri giydiler. Kız istemeye giderken ve ya nişan takmaya giderken “sını”ler dolusu patlıcanlı kebablar ile kız tarafının evine gittiler. Tıpkı Müslümanlar gibi kına yaktılar ve kadınlar ile erkekler farklı günlerde olmak üzere topluca hamama gittiler. Sadece eğlence ve sevinç günlerinde değil yas dönemlerinde de Müslüman Urfalıların adetlerini edindiler. Tıpkı Müslüman Urfalıları gibi Urfalı Ermeniler birisi öldükten sonra birkaç gün boyunca yas ilan ettiler, taziye için gelenlere yemek ikram ettiler. Yemekleri ölen kişinin ailesi değil komşuları ve akrabaları pişirdi. Ölen kişinin kırkının çıkmasının ardından ölen kişi ruhuna ekmek veya külünçe yaptırıp dağıttılar ki bu adet halen Urfa’da yaşatılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. DH. EUM.2.Şb,73/63_2.

BOA.DH.EUM.2.ŞB,74/45_1.

BOA. DH.EUM. 2.ŞB,74/63_1

BOA. HR. SYS. 2883/7.

BOA. HR SYS, 2883/4_6.

BOA. HR. SYS, nr, 2859/63

League of Nations Archives of Nansen Office for Refugees (Milletler Cemiyeti Nansen Bürosu Mültecilere Yardım Komisyonu Arşivi= LN)

C.1 M.1. 1921. VII.;

L. N. C.430. M. 309. 1921. VII;

L. N. C.430. M. 309. 1921. VII.

L. N. C.519. 1921. VII.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi

FO 141/629, No. 722/19.

Salnameler

1894 Halep Vilayeti Salnamesi

1897 Halep Vilayeti Salnamesi

1902 Halep Vilayeti Salnamesi

1908 Halep Vilayeti Salnamesi

Yayınlamış Eserler

Avazyan Edvard, Ուրֆայի Վերջին Ահազանը (Urfayı verçin Ahazankı: Urfa'nın Son Alarmı), Erivan, 1990.

Babloyan M. A., Հայ Պարբերական Մամուլը: ասենագիտական Հանսահալսք Ցուցակ

(Hay Barperagan Mamuli, Madenakıdagan Hamahavak Tsutsag; Ermeni Süreli Yayınları; Bibliyografik Toplu Liste), Erivan, 1986.

Donoyan Armen, Հայ Հերոսական Կռիւնէր. -Վան, ՄուսաԼէռ, Շապին Գարահիսար, Տարօն, Ուրֆա (Hay Herosagan Grivner; Van, Musa Ler, Şabin Karahisar, Daron, Urfa; Kahraman Ermeni Mücadeleleri; Van, Musa Dağ, Şebin Karahisar, Muş, Urfa), Navasart Yayınevi, California, 1991.

Lukas Keiser Hans, *İskalanmış Barış -Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, İletişim yay., İstanbul 2010.

Özşavlı Halil, *Urfa Ermenileri, Sosyal, Siyasi ve Kültürel Hayat*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2013.

Sahakian Aramn, Դիւցազնական Ուրֆան Եւ Էր Հայորդիները (Tüzasnagan Urfan yev Ir Hayortneri: Kahraman Urfa ve Oğulları), Beyrut, 1955.

Makaleler

Özşavlı Halil, “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu; Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Say., 41, Ankara, 2012.